

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

PÁLFFY GÉZA

A KIRÁLYI SZIGETVÁR 1547. ÉVI LELTÁRA

Egy évszázadon át kallódó forrás jelentősége Szigetvár történetében

„A várrendszer az egyetlen eszköz, mely által Felséged az ellenség erejét és előrenyomulását feltartóztatni képes, és amely mögött országai és népei biztonságban lehetnek.”¹ 1577-ben az Udvari Haditanács ezen szavakkal méltatta Rudolf király előtt a magyarországi végvárrendszer jelentőségét. S valóban, a mohácsi csata, majd különösen Buda eleste után egyértelművé vált, hogy Magyarország csak véghelyei segítségével veheti fel a harcot a területére özönlő oszmán hadakkal szemben. A Szülejmán nagyobb hadjáratai közötti időszakokban is állandósultak a határ menti összecsapások, így elkerülhetetlen volt a végvári rendszer megszervezése, váraink korszerűsítése, ellátása. A XVI. századi Magyarország történetét ez az alapvető kihívás határozta meg.

Buda elfoglalása után a legelső feladat a végvári vonal jelentősebb várainak megerősítése volt. Ezek nagy részét azonban magánföldesurak birtokolták, így megszerzésük Ferdinánd királynak keserves küzdelembe került. A Dél-Dunántúl legfontosabb várát, Szigetet Török Bálint utódai bírták. A vár az újabb kutatások szerint 1546-ben, s nem — az oly sokak által elfogadott — 1543. esztendőben került a király kezére.² Ez év elején az országgyűlés 44. törvény-cikkében ugyanis kimondta, hogy a király gondoskodjék Szigetről, mert annak szinte minden korábbi bevételét és jövedelmét a török szerezte meg.³ Nyilván csak királyi várról rendelkezettek a rendek, így feltételezhető, hogy a vár átvételére már 1545-ben sor került. Május 28-án Seged György Salm Miklós generalis capitaneustól Pozsonyban átvette az uralkodói kinevezést.⁴ A királyi főkapitány még ez év folyamán személyesen is megfordult Szigeten. Ezen útja után jelentette Ferdinándnak, hogy Sziget az ország legfontosabb vára, s sürgette, hogy a szigetvári hajdúk az addigi havi két forint helyett legalább hármatot kapjanak, hiszen kettőből nem tudnak megélni.⁵

Az uralkodó ezután is gyakran ellenőriztette a Bécs felé vezető Dráva menti hadiút szomszédságában fekvő várat. Az 1557—58. évi nagy felső-magyarországi várszemléhez hasonlóan Szigetet is gyakran meglátogatták a királyi biztosok.⁶ Céljuk a hiányok felmérése, a vár fenntartásához szükséges források kipuhatólása volt. Tapasztalataikról a Pozsonyi Kamarának kellett vizsgálati jegyző-

¹ Szántó, 1980. 26. o.

² Az 1543. évi megszerzésre l. Németh, 1903. 98. o.; Szegő, 1911. 95. o.; Marosi, 1974. 60. o.; Sugár, 1976. 53. o.; Szántó, 1980. 35. o. Az 1546. évi királyi átvételre l. Királyi Sziget, 14—16. o.

³ C.J.H. 180—181. o. Az országgyűlést Ferdinánd király 1546. január 25-ére Pozsonyba hívta össze, s február 6-tól március 3-ig maga is ott tartózkodott. MOE. III. 4. o.

⁴ Királyi Sziget, 14—16. o., 37. és 48. o. Segedre l. a II. rész 40. jegyzetét.

⁵ Takáts, 1907. 817. o.; Takáts, 1961. 9. o.; Papp, 1965. 222. o.; Sugár, 1976. 54. o.

⁶ A felső-magyarországi várszemlékre l. Illésy, 1894. A szigeti királyi biztosokra l. Királyi Sziget, 18. o.

könyveket készíteniük, melyekkel együtt általában a provisorii számadáskönyvek is a kamarához kerültek.⁷

A királyi kommisszáriusok egyik feladata a vár hadi eszközeinek számbavétele volt. Sziget még Egerhez viszonyítva is gazdag forrásanyaggal rendelkezik, hiszen az 1547 és 1558 közti tizenkét esztendőből hat várleltár maradt ránk.⁸ Ezek nagy része eddig sem volt ismeretlen a kutatók előtt. A múlt század végén ugyanis Miskolc monográfusa, Szendrei János ismertette Sziget vára 1542-ben, Teufel Erasmus és királyi biztostársai által készített inventáriumának kivonatát.⁹ Ezt az adatot később kritika nélkül átvették még a vár történetének legjelesebb kutatói is.¹⁰ Egyikőjüknek sem tűnt fel az a nyilvánvaló ellentmondás, hogy az inventáriumot — Szendrei adata szerint — királyi biztosok készítették akkor, amikor a vár még Török Bálint, tehát magánföldesúr kezén volt, hiszen — mint már említettem — Sziget a korábbi felfogások szerint is csak 1543-ban kerül a király birtokába. Végre az 1989-ben megjelent Király Sziget című forráskiadvány szerzője, Tímár György ismerte fel Szendrei hibáját. Ő azonban — mivel Szendrei hiányos jelzetet („Orsz. Levéltár. Limbus.”)¹¹ adott — nem találta meg az inventáriumot, s úgy gondolta, hogy az 1542. éviként közölt leltárat Szendrei a Seged György kapitány távozásakor, 1549-ben készült nagy váratadási jegyzőkönyvből másolta ki.¹² Elképzelését a fentiekben kifejtett datálási problémával, s azzal magyarázta, hogy az 1549. évi inventáriumot is Teufel Erasmus és biztostársai készítették.

A Szendrei által közölt kivonatot alaposan összevetve az 1549. évi várleltár szövegével néhány alapvető ellentmondásra jutunk:

1. Az 1549. évi várleltárat Teufel Erasmus „et alii Commissarii” készítették, ezzel szemben a kivonatban Szendrei Teufelén kívül három más nevet is megadott.¹³ Nyilvánvaló, hogy nem a szerző találta ki ezeket.

2. Míg az 1549. évi várleltár szinte minden ágyút taracknak nevez, addig Szendrei egyetlen tarackról sem beszél, ellenben többféle ágyútípust említ.

3. A kivonatban szó esik török foglyokról is, az 1549. évi jegyzék viszont hallgat ezekről.

Mindezek alapján egyértelmű, hogy a két inventárium nem lehet egy és ugyanaz, s hogy Szendrei datálása sem helyes.

A száz éven át kallódó várleltár tehát nem 1542-ben, de nem is 1549-ben, hanem 1547-ben keletkezett. (Kelenik József a szakállas puskákról írott cikkében már a helyes évszámot használja.¹⁴) Az eredeti szöveget megvizsgálva fel-

⁷ V. ö. Ruzsás, 1939. 10–15. o.

⁸ Az 1550-es évek egri várleltárait kiadta Sugár István. *Sugár*, 1975. Öt szigetvári várleltár a Magyar Országos Levéltárban található: 1. *Limbus*. 1547.; *Fol. Lat.* 1347. (1.); *Fol. Lat.* 1347. (2.); *U. et C.* 50./24.; *Fol. Lat.* 1347. (3.); az 1558. évi inventáriumot pedig a bécsi Hofkammer-archívban őrzik. L. Hoffmann. *Ung. Rote Nummer Fasc. 7.* 1559. febr. 136–142. és 148–151. ff. A szigetvári várleltárakra 1. *Pálffy*, 1992.

⁹ *Szendrei*, 1888. 625. o.

¹⁰ A Szendrei János által közölt várleltárat szó szerint idézi: *Soós Elemér*, 192–222. o.; *Papp*, 1965. 221. o.; *Csillag*, 1966. 841. o. Felhasználja: *Kováts*, 1966. 218–219. o.; *Müller*, 59. o. Részben elemzi: *Sugár*, 1976. 62. o.

¹¹ *Szendrei*, 1888. 625. o. 2. jegyzet.

¹² *Királyi Sziget*, 25. o.

¹³ *Fol. Lat.* 1347. (1.) 108. f.

¹⁴ *Kelenik*, 1988. 517. és 519. o.

ismerhető Szendrei János —vagy „bedolgozója” — hibája.¹⁵ Az inventárium első oldalán Kessler Márton XVII. század eleji latin bejegyzésének 1547-es számából az irat olvasója a hetest valószínűleg kettesnek nézte, holott később a német nyelvű szöveg betűkkel kiírva is közli a helyes, 1547-es évszámot.¹⁶ Tehát a várleltárt Szendrei valóban félredatálta, de az mégsem azonos az 1549. évvel, hanem az *eddig előkerült legkorábbi inventárium a vár királyi kézre kerülése után.*

Kelenik József szíves szóbeli közléséből tudom, hogy ő teljesen véletlenül bukkant a leltárra, miközben a szakállaspuskákról írott cikkéhez gyűjtött anyagot.¹⁷ Mivel — az 1553. évi kivételével — nem ismerte a többi szigeti várleltárt, az 1547. évi jelentőségét sem ismerhette fel. Az iratot azonban cikkének ismerete nélkül is megtalálhatta volna a Királyi Sziget című forráskiadvány szerzője. Szendrei János hagyatéki anyagának nagy részét ugyanis a miskolci Herman Ottó Múzeum kézirattára őrzi, s erre már 1982-ben felhívta a figyelmet Kopasz Erzsébet Szendrei János-bibliográfiája.¹⁸ Annak ellenére, hogy a Szendrei-cikk eredeti kéziratát a hatalmas anyagban nem sikerült megtalálnom, egy figyelemfelkeltő adat mégis előkerült. Szendrei János Országos Levéltári Jegyzetek című füzetecskéje egyik oldalára ezt írta: „Orsz. Levár. Limbus. 2ik sorozat. 38. és 39. 40. csomó és 42. egészen hadi dolog. 41. csomó nállam van.”¹⁹ Ezek természetesen a múlt század végi, s nem a mai rendezés alapján megadott levéltári egységek. De a Lymbus 213—219. csomójában található hét régi levéltári segédlet alapján a mai 93. csomóban található várleltár biztosan előkerült volna. (Ezen csomó anyaga egyébként nem volt ismeretlen a kutatók számára, hiszen Sugár István közölte belőle az 1553. évi egri várleltárt.)²⁰

Ezen forrásunk azon kívül, hogy — mint már említettem — az *eddig előkerült legkorábbi inventárium a vár királyi fennhatóság alá kerülése után, több egyéb szempontból is, talán a legértékesebb az öt összeírás közül:*

1. A leltár *német* nyelven készült (míg a másik négy latinul), így a fegyverek terminológiáját tekintve a legmegbízhatóbb.

2. Igen fontos információkat nyújt számunkra a vár építéstörténete szempontjából is.²¹ Eddig ugyanis — általában Istvánffyra támaszkodva — az a vélemény alakult ki, hogy a vár „építkezése az 1520-as esztendőök során *talán* (kiemelés tőlem — P. G.) több kisebb periódusban zajlott le, de nem lassú fejlődésből, hanem tervszerű és viszonylag gyors átépítésből állott.”²² Egyes vélemények szerint, részben ennek köszönhető, hogy az akkor Szapolyai-párti Nádasdy Tamás 1530-ban még török segítséggel sem tudta bevenni a várat. Papp László elképzelése szerint azonban az ellenállást a vár „nem annyira

¹⁵ Dobrossy István és Veres László, Szendrei János ötkötetes Miskolc-monográfiájának részleges forráskritikáját elvégezve kimutatták, hogy a szerző művei írásához általában sok „bedolgozót, anyaggyűjtőt, forrásfeltárót foglalkoztatott.” Dobrossy, 1981. 163. o. Ezen okból szeretném felhívni kutatótársaim figyelmét Szendrei adatainak — ezen cikkével együtt — alapos kritikával való kezelésére.

¹⁶ Lymbus. 1547.

¹⁷ Szíves közlését ezúton is köszönöm.

¹⁸ Szendrei, 1982.

¹⁹ HTD. 73. 56. 1.

²⁰ Sugár, 1975. 108—112. o.

²¹ Sziget építéstörténetére 1. Papp, 1965.; Kováts, 1966.; Erdei, 1966.; Sugár, 1976. 8—12. és 68—69. o.

²² Sugár, 1976. 10. o.; v. ö. Kováts, 1966. 229—230. o.

erődítéseinek, mint fekvésének köszönhetőe”²³. Ő úgy gondolja, hogy 1548-ig a várat inkább csak tatarozták, javították. Ezután megindult, majd Tahy Ferenc kapitánysága (1550—53) alatt még nagyobb ütemben folytatódott a vár átalakítása, megerősítése. Az erősséget körülvevő mocsaras tó nyugati részét kiszélesítették, a kiemelt földet pedig a vár és a város falainak megerősítésére, bástyák építésére fordították.²⁴ 1552—54 között például Panka (Panca) Máté építésmester dolgozott a kamara utasítására a vár és a város építésén.²⁵

Várleltárunk adatai szerint azonban a vár építéstörténetének az eddigiekben felrajzolt vázát — ami az 1548 előtti eseményeket illeti — gyökeresen át kell alakítanunk.

Az a vélemény, miszerint a vár „tervszerű és viszonylag gyors” átépítése az 1520-as években ment végbe, teljességgel elfogadhatatlan. Még a magyar várépítéstörténet úttörője, Pataki Vidor sem talált az 1526—41 közti időszakban tervszerű, modern várépítkezésre vonatkozó adatot. Ekkor ugyanis a török fenyegetés még kevésbé veszélyes, a várak nagy része magánkézen van, az országban polgárháború dúl, s nincsenek megfelelő szaktudású olasz és német szakembereink.²⁶ Csak Buda eleste után ébred rá a Habsburg-vezetés, hogy egyedül „az ország kapui” vehetik fel a harcot a törökökkel. Mindezek ellenére elfogadhatjuk, hogy Török Bálint az 1530. évi ostromból tanulva kibővítette a várat körülvevő tavat, a sáncokat, védműveket, töltéseket pedig megerősítette.²⁷ (Ez azért is valószínű, mert az 1553. évi és az 1554. évi várleltárak Török Bálint által 1533—34-ben öntött ágyúkról is megemlékeznek.) Lehetséges, hogy a vár hármás szerkezete is ebben az időben kezdett körvonalazódni. *A komolyabb bástyaépítés azonban csak 1541 után* (s lehet, hogy csak 1546 után), az ún. „hevenyészett várépítkezések korában” *kezdődött meg*. Ezt várleltárunk három helye támasztja alá.²⁸ Az egyik helyen egy új, fából és földből, a másikon egy új, fából készült bástyáról olvashatunk. A harmadik utalás pedig arra vonatkozik, hogy vasrudakat használtak fel az újonnan épített bástyák megerősítéséhez. Ezen adatokból jól kiviláglik, hogy valóban hevenyészett szükségépítkezésről van szó, hiszen földből és fából, vas megerősítések segítségével, palánk-módra építkeztek. Természetesen a kőhiány is hozzájárult ehhez, de meghatározóbb az, hogy 1541 után egy esetleges török ostrom bármikor elképzelhető volt. (A palánkvárak nagy hátránya abban rejlett, hogy rengeteg tatarozásra volt szükségük, így fenntartásuk nagyon sokba került. A fagy, a tűz bármikor elpusztíthatta őket.²⁹) A vár Seged idejében való építését az 1549 novemberében készült jegyzőkönyv is bizonyítja. E szerint az új kapitány azzal a reménnyel érkezett, „hogy a várat az ideküldött építőmesterekkel és elégséges munkással felújítják és megerősítik.”³⁰ Egy másik adat pedig a *bástyák megerősítéséről és megemeléséről* beszél.³¹ Ezek felépítésére és megnagyobbítására a tüzérség rohamos fejlődése miatt egyre inkább szükség volt.

²³ Papp, 1965. 221. o. Az 1530. év eseményeire I. Soós Elemér, 194—195. o. és Sugár, 1976. 47—50. o.

²⁴ Papp, 1965. 222—227. o.; Marosi, 1974. 60—61. o.; Szántó, 1980. 32. o.

²⁵ Szegő, 1911. 112. o.; Marosi, 1974. 61. o.; Sugár, 1976. 69. o.

²⁶ Pataki, 1931. 109—110. o.

²⁷ Papp, 1965. 221. o.

²⁸ L. a II. rész 59., 77. és 83. jegyzeteit.

²⁹ Pataki, 1931. 112. o.; Papp, 1965. 221. o.; Szántó, 1980. 29. o.

³⁰ Királyi Sziget, 41. o.

³¹ Királyi Sziget, 51. o. Ezen kívül Seged elszámolásaiban szó esik még a várban már két éve dolgozó pallér fizetéséről is. L. Királyi Sziget, 53. o.

3. Az erősség egyetlen, a belső vár nyugati részén álló kőbástyája — az eddigi elképzeléstől eltérően — forrásunk tanúsága szerint az 1540-es években nem szögletes, hanem *kerék* bástya volt. Azt, hogy itt valóban a nyugati bástyáról van szó, az 1549. évi inventárium szövege is alátámasztja. Ismereteim szerint ennek a régészeti feltárások sem mondanak ellent.³²

4. Az 1549. évi leltárból megtudjuk azt is, hogy Seged György a nagy háromemeletes téglatornyon lévő törött falkonétát Alsólendvára szállíttatta, ahol ebben az időben ágyúöntőműhely működött.³³ Később ennek ércéből — Sziget város harangját is felhasználva — Tahy Ferenc várkapitány egy 12 arasz hosszúságú és 19 mázsa súlyú új falkonétát öntetett, melyet mind az 1553. évi, mind az 1554. évi várleltár új, 11 araszos, a nyugati kőbástyán álló ágyúként említ.³⁴

5. Iratunkban egy igen korai tüzérségtörténeti érdekességről is olvashatunk. Az összeírók ugyanis — az oszmánok okkás rendszeréhez hasonlóan — a kilőtt golyó súlyával határozták meg a kártányágyú kaliberét. Iványi Béla az első ilyen adatot az 1550. évi murányi várleltárból említi.³⁵ Így a mi mintegy negyven fontos vasgolyót lövő kártányágyúnk ennél néhány évvel korábbi „példány”. (De nyilván bármikor előkerülhet még korábbi eset is.)

6. Az összeírás legutolsó passzusa igen ritkán előforduló adatot tartalmaz. A lőpormalom leírásán kívül ugyanis megadja annak teljesítményét is: a négy zúzórudas lőpormalommal a tüzérmester hetente egy mázsa lőport készít.³⁶

7. Az inventáriumból még két érdekes információhoz juthatunk. Az egyik metrológiai szempontból egyedülálló, miszerint a szigetvári gabonamérő meggyezett a bécsi mérővel.³⁷ A másik érdekesség pedig abban rejlik, hogy a várleltár megadja az élelmiszerek és néhány fegyver korábbi mennyiségét, számát is. (Ezek alapján feltételezhetjük, hogy a királyi kommisszáriusok az összeírást egy korábbi leltár segítségével készíthették.)

Mindezek miatt szükségesnek tartom cikkem második részében a várleltár betűhív módon való közlését és fordítását.

II.

Az 1547. október 10-én készült leltár a Magyar Országos Levéltár Lymbus elnevezésű fondjában (E. 211.) található. Terjedelme nyolc folio. Német nyelvű, délnémet nyelvjárásban íródott, gótbetűs kézirat. Az egyetlen kéztől származó írás olvasásakor csupán a nagy „G” és „B” betűk, illetve a kis és nagy „h” megkülönböztetése okozott problémát. Így csak az új passzust bevezető, sorkezdő „h” betűket vettem nagynak. Nyomdatechnikai okokból a kettőspontozott „y”-t nem jelöltem.

³² V. ö. Kovács, 1966. 234. o. Felvetődhet a kérdés, hogy a Szigetről készült rézkarcok miért szögletes bástyát ábrázolnak. Ennek oka abban rejlik, hogy a legkorábbi szigetvári metszetek az 1566. évi ostrom állapotát tükrözik. Ekkorra azonban a vár bástyáit — az itáliai hadiépitész, Mirandola vezetésével — fokozatosan ólasz. szögletes bástyákká alakították át.

³³ Az alsólendvai ágyúöntőműhely története ezidáig nem került feldolgozásra. Iványi Béla is pusztán csak a létezését említi, felsorolva XVI–XVII. századi ágyúöntőházainkat. *Iványi*, 1928. 425. o.

³⁴ *Barabás*, 1899. 288. o.; U. et C. 50./24. 4. f.; Fol. Lat. 1347. (3.) 179. f.

³⁵ *Iványi*, 1927. 25. o. Még Domokos György összeállításában sem találunk korábbi példát. *Domokos*, 1984. 130–133. o.

³⁶ *Lymbus*. 1547.

³⁷ V. ö. *Lederer*, 1923.; *Bogdán*, 1987.; *Bogdán*, 1991. A részletekre I. a II. rész megfelelő jegyzeteit.

A német szöveg átírása formailag szinte tökéletesen igazodik az eredetihez. A magyar fordítás azonban már nem ezt a formát őrzi.

Az inventárium fordításakor csak néhány igen furcsán írt szó, vagy kifejezés megfejtése okozott gondot. Segítséget jelentett a Szakály Ferenc által kiadott 1563. évi babócsai várleltár szövege, illetve különböző német-magyar és német értelmező szótárak.¹ A megfelelő magyar kifejezések használatában Domokos György legutóbbi cikkéhez (HK, 1990. 3. sz.) próbáltam igazodni. Az volt a célom, hogy egy egységes várleltárközlési mód elterjedését segítsem.

Végül e helyen szeretnék köszönetet mondani Dobrossy Istvánnak, Domokos Györgynek, Kelenik Józsefnek, Mollay Károlynak és Szakály Ferencnek, hogy munkám megírásában tanácsaikkal, észrevételeikkel mindenkor lekötelező szívességgel támogattak.

¹ Deutsch. Wörtb., Etym. Wörtb., Grimm., Halász., Lexer., Német műszaki.

JNUENTARY ZUM SIGETH

Jnuentarium arcis Sygeth in Originali
Conscriptum. X. Octob(ris). 1547²p(er) Commissarios

d(ominos) Erasmum Teufel
Conradum Well d(e) Aurach
Matthiam Fuchs et
Achatium Handtwein³
M. Keßler⁴ (1. fol.)

Jnuentary was in dem Schloß Sigeth an
profannt, Geschücz, Munition vnnd annders
befunden. Actum daselbs am Zehennnden tag
Octobris Anno etc. im XV^c Sibenvndvierczigisten.⁵

Profanndt

Erstlichen Waicz nach Wiener maß
angeslagen⁶ biß in⁷ die hundert⁸ Mut⁹ Jdest¹⁰ 100 Mut waicz.¹¹

² Ez az a bizonyos évszám, melyet Szendrei János helytelenül 1542-esnek olvasott. Figyelmességét az is bizonyítja, hogy a következő lapon betűkkel is kiírták az 1547-es évszámot.

³ A személyekre vonatkozó információkat l. az aláírások jegyzeteinél a leltár végén. Az összeírók neveit a fordításban már nem a Kessler által átírt hibás alakjaiban, hanem helyes változataikban közlöm.

⁴ Ezen hétsoros bejegyzést a XVII. század elején Kessler Márton a pozsonyi Magyar Kamara számvevősegédje (rationum coadjuctor) készítette. Őt 1600-ban és 1604-ben említik forrásaink. *Fallenbüchl*, 1968. 260. o.

⁵ Itt olvasható a már említett, betűkkel kiírt datálás, amely egyértelművé teszi a leltár keletkezési idejét. Szendrei János – vagy „bedolgozója” – valószínűleg el sem olvasta ezen sorokat.

⁶ angeschlagen=becsül, hozzávetőlegesen számít. Ezentúl csak azon szavaknak adom meg modern alakját, melyek jelentősen eltérnek a mai ortográfiától, illetve azokat, melyek értelmezése problematikus.

⁷ A „bis in” szerkezet „mintegy, körülbelül” jelentését a következők támasztják alá. Egyrészt az inventárium kizárólag korábbi mennyiségeknél használja, mely arra utal, hogy az összeírás során felhasznált régi leltár mennyiségadatait összesítették, s pusztán a körülbelüli értéket jegyezték be inventáriumunk szövegébe. Másrészt a leltár kizárólag igen nagy tételek (100, 20, 40 Muth; illetve 2000 Eimer) esetében alkalmazza ezt a formulát. Nem valószínű ugyanis, hogy például száz mut-nyi (kb. 135 296 liter) búzát lemértek volna. Allításomat bizonyítja az angeschlagen=becsül ige használata és az is, hogy ha valóban lemérték volna a gabona, bor mennyiségét, szinte elképzelhetetlen, hogy pontosan 100 mut-nyi vagy 2000 akónyi értékeket kaptak volna. Továbbá az inventárium végén található következő sorok is a „mintegy” jelentést erősítik: „Im vorhof ain grossen eingemauren Khupferen Khessl, darein biß in Sechs oder Siben Emer get. Ist gefunden.” Ez esetben is biztosan a mennyiségre vonatkozó bizonytalanságot fejezték ki az összeírók. Nagyobb német szótáraink egyébként ismerik a bis in ilyen jelentését. *Grimm*, II. Bd. 43. o.

⁸ Mivel a kis és nagy „h” betű nem különíthető el az íratban, ezért minden „h” betűt következetesen kicsinek írok. Ettől csak a passzuskezdő sor eleji h-nál térek el.

⁹ A mut német gabonamérték, mely főleg az ország nyugati területein volt használatban. 1 bécsi mut korszakunkban – a pozsonyi kamara 1590. évi felterjesztése szerint – 44 nagyszombati, 22 pozsonyi; egy másik adat szerint pedig 32 bécsi mérővel volt azonos. Bogdán István is a 32 mérős adatot tartja elfogadhatónak. Így 1 bécsi mut a XVI. században = 3152,96 l. illetve 1014,72 kg búza. *Lederer*, 1923. 145. és 150–151. o.; *Bogdán*, 1987. 100. o.; *Bogdán*, 1991. 348–349., 612., o. A mut nálunk használt voltára l. *Takáts*, 1905. 317–318. o.

¹⁰ Az „id est” formulát igen gyakran alkalmazzák XVI–XVII. századi összeírásokban és elismervényekben azon esetekben, amikor a betűkkel kiírt számot biztonságképpen még számjegyekkel is leírják. Például „in paratis Leuasse flor(enos) Hungarical(es) Triginta unum Idest f. 31” *Lymbus*. 5. fasc. (3. csomó.) 545. f., vagy „det Dominatio Vestra Egregio Joanni Hertellir . . . florenos Centum Decem denarios Sexaginta duos . . . ; id est f. 110 d. 62.” *Lymbus*. 6–7. fasc. (4. csomó.) 95. f. Sőt előfordul az id est kifejezésnek egy korabeli egyezményes rövidítése is: „Item in tribus Quietantijs Artellaricorum Thokaiensium florenos Centum, septuaginta quinque, denarios Viginti X fl. 175 d. 20 pro Mensibus Aprili, Majo et Juno Anni praesentis solutos.” P. 447. *Lánczy*. I. csomó. 117–118. ff.

¹¹ A fordítás során a következő módszert alkalmaztam. Ahol a leltárba vett dolog megelőzte a mennyiségére utaló kifejezést, ott a következő korabeli magyar formulát követve én is a passzus élére állítottam: „bor vagion eg hordowal” vagy „Ros lijt wagion killechwen kobollel.” Nádasi szamad. Fasc. II. 39–40. pp. (Kanizsa várának 1549. évi inventárium). Ettől a gyakorlattól csak azon esetekben tértem el, ahol az összeírásba felvett dolog mennyiségének pusztán darabszámát adták meg. Ez esetben ugyanis az előző formula nem volt alkalmazható.

SZIGET INVENTÁRIUMA

Sziget várának 1547. október 10-én Teufel Erasmus,
Aurachi Wall Konrád, Fuchs Mátyás és Zandevin Ákos
biztos urak által eredetiben összeírt leltára.¹²

Kessler M(árton)

Sziget várában található-élelmiszer, löveg, lőszer
és minden más leltára. Kelt ugyanott október tizedik
napján (az Úrnak) 1547. esztendejében.

Élelmiszer

Elsőként búza (volt) bécsi mérték szerint becsülve
mintegy száz muttal, azaz 100 mut búza.

¹² A királyi biztosok 1547. október 10-én biztosan Szigeten tartózkodtak, hiszen a várkapitány elszámolásai szerint „1547. október 9-én Teufel Erazmus Szigetre érkezve átadott Seghednek négy egész hónapra szóló zsoldot, 720 Ft-ot”. Ezenkívül a fizető- és szemlemester a gyalogosok létszámát ismételten lecsökkentette, elküldve 37 főt, s kifizetve nekik 25 Ft-ot. Másnap pedig – iratunk tanúsága szerint – biztostársaival elkészítette a vár leltárát. Királyi Sziget, 49–50. o., 56. o.

Gefunden¹³ Zwayhundert AchtvndZwainczig
meczen.¹⁴ Zigether maß thuet noch souill
wiener maß.¹⁵

Noch in etlichen Schöbern¹⁶ vnausgedroschen
waicz, Gersten vnnd habern biß in die
hundert Mut steen im vorhof des Schloß.
Ist nur ain Schober verhanden.

Meel biß in die Zwainczig Mut-Jdest 20 Mut Meel.
Jecz gefunden 29 Zigeter meczen.

Rockhen¹⁷ vier Mut-Jdest 4 Mut Rockhen.
Ist nichts verhanden.

Gersten drey Mut-Jdest 3 Mut gersten.
Jeczo gefunden Zwen wiener Mut.

Habern¹⁸ biß in vierczig Mut-Jdest 40 Mut habern.
Jeczo nichts gefunden.

Linsen Zwen Mut-Jdest 2 Mut linsen.
Jeczo gefunden Sechs wiener meczen.

Bonen fünf Meczen-Jdest 5 meczen bonen.
Jeczo gefunden viercziehen wiener meczen.

Zisern¹⁹ drey meczen-Jdest 3 meczen Zisern.
Jeczo widerumb²⁰ gefunden. (2. fol.)

Arbais²¹ SechsvnndZwainczig meczen
Jdest 26 meczen Arbais.
Verdorben vnnd gefunden vier meczen.

Salcz fünffczig STuckh²² — Jdest 50 stukh Salcz.

Schweinen ganncz pachen²³ Sechcziehen Jdest 16 pachen.
Yeczo gefunden Neuncziehen pachen.

¹³ A német szövegben az igék harmadik alakja mellől a létige valamely formája igen gyakran elmarad. Az ist (sind) gefunden passzív alak fordításánál az általános alannyal (találtak) való fordítást értelemszerű volt a miatt nem alkalmaztam. A „találtak”-kal való fordítás esetében ugyanis úgy tűnne, mintha nem is maguk az öszeferók készítették volna a leltárat. Másrészt az általánosság kifejezésére teljességgel alkalmas „található” véleményem szerint egy leltár hangulatának kitűnően megfelel.

¹⁴ Metzen = mérő, gabonamérték. Nevét a muthoz hasonlóan egy dongás faedényről kapta. Országos mérték volt, de inkább a nyugati részekben használták. A bécsi mérő a XVI. századtól, elsősorban a Magyar Kamara gyakorlatában, összehasonlítási alapul szolgált (v. ö. a következő jegyzettel). 1 bécsi mérő 1592-ig=42,28 l, illetve 31,73 kg búza. *Lederer*, 1923. 145. o.; *Bogdán*, 1987. 98. és 100. o.; *Bogdán*, 1991. 330. és 610. o., illetve *Takáts*, 1905. 318. o.

¹⁵ Ezen utolsó mondat a bécsi mérő összehasonlítási alapul való használatának kiváló példája (v. ö. *Bogdán*, 1991. 330. o.). Az adat pedig azért igazán értékes, mert *Bogdán* István óriási, kiváló munkája sem tud a szigeti mérőről s annak nagyságáról. Eszerint 1 szigeti mérő 1547-ben (mint ahogyyan 1 kapornaki mérő 1580-ban, l. *Bogdán*, 1991. 335. o.) pontosan 1 bécsi mérővel volt azonos.

¹⁶ Schober = itt kepe. Jelentheti a kaszált, vagy kévézett szálás gabona mezei tárolási egységét (gabonarakás) és mértékét is. Ezen esetben inkább a tárolási egységről lehet szó, hiszen a passzus nutban megadja annak mennyiségét (mintegy 100 mut). A kepe mértékegységként használt nagyságára l. *Bogdán* István gazdag adattárát. *Bogdán*, 1987. 108. o.; *Bogdán*, 1991. 404–406., 618. o.

¹⁷ Roggen = rozs. *Lexer*, 171. o.

¹⁸ Haber = Hafer = zab. *Lexer*, 79. o.

¹⁹ Ziser, v. ö. lat. cicer = csicscriborsó. *Lexer*, 337. o.

²⁰ widerumb = wiederum. *Grimm*, XIV. Bd. I. Teil. 1348–1349. o. Az ismételen, újra és újint jelentések közül végül az ismételen használata mellett döntöttem. Véleményem szerint ez a leltár hangulatának kiválóan megfelel.

²¹ Erbse = borsó. *Lexer*, 7. és 49. o.

²² Stücker = sömértékként bálványsó, kőso, darabsó. A magyar só darabmértékűl a XVI. században a kőso, bálványsó stb. szavakat használták. 1597-ben például az egyik *Dersfy* így ír: „husz bálvány söt hozattam”. *Bogdán* István mindössze egy konkrét értéket ismeri, melyet maga is viszonylag soknak tart (1 kőso, bálványsó = 37,80 kg). *Takáts*, 1905. 319–320. o.; *Mollay*, 1982. 376. o.; *Bogdán*, 1987. 124. o.; *Bogdán*, 1991. 481–484. és 626–627. o.

²³ Bache = oldalas, füstölt oldalszalonna. *Lexer*, 8. o.

(Most) kétszázhuszonnyolc mérővel található.
A szigeti mérték éppen annyi, mint a bécsi mérték.

Még (volt) néhány kepében kicsépeletlen búza, árpa és zab mintegy száz muttal, mely a vár előudvarán²⁴ áll(t). (Most) csak egy kepével van.

Liszt (volt) mintegy húsz muttal — azaz 20 mut liszt.
Most 29 szigeti mérővel található.

Rozs (volt) négy muttal — azaz 4 mut rozs.
(Most) semmi sincsen.

Árpa (volt) három muttal — azaz 3 mut árpa.
Most két bécsi muttal található.

Zab (volt) mintegy negyven muttal — azaz 40 mut zab.
Most semmi sem található.

Lencse (volt) két muttal — azaz 2 mut lencse.
Most hat bécsi mérővel található.

Bab (volt) öt mérővel — azaz 5 mérő bab.
Most tizennégy bécsi mérővel található.

Csicseriborsó (volt) három mérővel — azaz 3 mérő csicseriborsó. Most ismételten megtalálható.

Borsó (volt) huszonhat mérővel, azaz 26 mérő borsó.
Megromlott és (most) négy mérővel található.

Kőso (van) ötven bálvánnyal — azaz 50 bálvány kőso.

(Volt) tizenhat egész disznóoldalas, azaz 16 oldalas. Most tizenkilenc oldalas található.

²⁴ A vár előudvarán valószínűleg a külső várból a középső várba vezető kapu mellett található nagy udvart kell érteni.

Hamen vnd Schulltern²⁵ Sechzig Jdest 60.
Jeczó vierzehén gefunden.

Wein alles heirig²⁸ nach wiener maß
Angeschlagen biß in die Zwaytausennt
Emer²⁷ Jdest 2000 Emer.

Jeczó gefunden Vierdig²⁸ bey²⁹ dreyhund(er)t
wiener Emer.

Heirig ist nichts verhanden.

Ist aber noch ain merere anZall, so in den
dorffern ligt hinein Zu pringen.

Essich³⁰ Sechzig Emer — Jdest 60 Emer Essich.
Jeczó woll³¹ bey³² sechzig wiener Emer
gefunden.

Ochsenheüt viervvndsbenczig Jdest 74 ochsenheüt.
Yeczó nichts gefunden.

Geschütz vnd Munitioñ

Im Thurm ain Zerprochen³³ Valkhanet
hat Sigeth³⁴ Georg weckh gefüert³⁵ Zaigt
an Er hats wellen giessen lassen.

²⁵ Schulter = itt lapocka.

²⁶ heuriger Wein = idei bor.

²⁷ Elmer = akó, úrmérték. Az inventáriumban is szereplő Emer alak először 1456-ban tűnik fel, s ezen alak él végig a XVI. században. A bécsi akó használatát elsősorban a Magyar Kamara szorgalmazta, így vált néha a kamarai számítás egységévé is. Korszakunkban 1 bécsi akó = 58,0037 l. *Lederer*, 1923. 320–323. o.; *Bogdán*, 1987. 84–85. o.; *Bogdán*, 1991. 133–135. és 584. o.

²⁸ Vierdig = vierdic = virne = alt. Így a Firnwein jelentése vinum vetulum, azaz óbor. *Lexer*, 289. o., *Grimm*, III. Bd. 1677. o.

²⁹ A bei-nak mint praepositionnak és mint adverbiumnak is létezik egy „mintegy, körülbelül” jelentése (például „die Schuhe kosten bei vierzehn Mark = a cipő körülbelül 14 márkába került; es waren bei hundert Soldaten = körülbelül száz katona volt” stb.). Ez esetben is valószínűleg az óbor mennyiségének körülbelüli voltát kívánták kifejezni az összeírók. Ezt látszik igazolni, hogy igen nagy mennyiségről (kb. 17 401 literről) van szó, illetve az, hogy az óbor előtt említett idei bor esetében is csak körülbelüli értékkel (a bis in formula segítségével) határozták meg a bor mennyiségét. Szinte elképzelhetetlen ugyanis, hogy pontos lemérés esetén kerekén háromszáz akónyi értéket kaptak volna.

³⁰ Essig = ecet. Az ecetet alkalmazták a lópor felfrissítéséhez is. 1440-ben például Pozsony városa ecetet vásárolt „zu dem pulver, do mit man das pulver gefrischt hat”. *Iványi*, 1926. 266. o.

³¹ A well = wohl sokféle jelentése közül a fast = csaknem jelentést találtam legmegfelelőbbnek. *Lexer*, 326. o.

³² Mivel a wohl „csaknem” jelentése már kifejezi a mennyiség körülbelüliségét, a bei mintegyként való fordításától a tautológia miatt már eltekintettem.

³³ A falkonéta törött voltát az 1549. évi inventárium is közli. Fol. Lat. 1347. (1.) 132. f. A zerbrochen fordítására a korban használatos „elszakadott, szakadozott” kifejezést használtam. V. ö.: „A Czeick házban ... egy öreg *elszakadott* ágyú, a mely 16 funt kőgolyóbit vetett.” *Merényi*, 1905. 155. o. A szó ily módon való fordítására *Domokos György* hívta fel figyelmemet. Ezen és többi szíves javaslatát ezúton is tisztelettel köszönöm.

³⁴ Az összeíróit nyilvánvalóan megtévesztette Seged György vezetéknévének és Sziget vára nevének kiejtésbeli hasonlósága, ezért nevezhette Szigetvár kapitányát éppen „Sigeth” Györgynek. A fordítás során én már a helyes (Seged) nevet használtam.

³⁵ hat ... weggeführt.

(Volt) hatvan sonka és lapocka, azaz 60.
Most tizennégy található.

Az összes idei bor (volt) bécsi mérték szerint
becsülve mintegy kétezer akóval, azaz 2000 akó.

Most ó(bor) mintegy háromszáz bécsi akóval található.

Idei (bor) semmi sincsen.³⁶

De még van nagy mennyiségben a falvakban,
amit be kell szállítani.³⁷

Ecet (volt) hatvan akóval — azaz 60 akó ecet.
Most csaknem hatvan bécsi akóval található.

(Volt) hetvennégy ökörbőr, azaz 74 ökörbőr.
Most semmi sincsen.

Löveg és lőszer

A toronyban³⁸ (volt) egy elszakadott falkonéta,³⁹
melyet Seged György⁴⁰ elszállított, s ő az jelenti,
hogy újra akarja öntetni.⁴¹

³⁶ A leltár október 10-én, tehát éppen szüret idején készült, így érthető, hogy még nem szállították be az idei bort a várba. A következő passzus ezt meg is magyarázza.

³⁷ A szigeti vár adóztatását kiválóan mutatja be Szakály Ferenc. *Szakály*, 1931. 60–74. és 81–87. o.
³⁸ A szigeti vár háromemeletes híres téglatornya, mely az 1566. évi ostrom során pusztult el véglegesen. Soós Elemér, 195. és 202. o.; Kováts, 1966. 228. o.

³⁹ Falkonéta, kisméretű mezei ágyú, mely a magyarországi várakban igen nagy számban fordult elő. Leírását l. Domokos, 1986. 81. o.; Iványi, 1927. 11–12. o.

⁴⁰ Seged (Segedh, Seghed) György Sziget várának kapitánya (1546. jún. 1–1550. febr. 12.) Németh Béla szerint 1543-tól volt Sziget kapitánya. Az újabb kutatások azonban azt bizonyították, hogy Seged csak 1546-ban került Szigetvára, ugyanis ez év május 28-án vette át Pozsonyban Salm Miklós királyi főkapitánytól kinevezését. Negyven lovassal érkezett 1546 nyarának elején a várba, ahol Móré Gáspárral együtt vezette a véghely kormányzását. Mórét később Németh Mátyás váltotta fel. Seged állandó pénz- és zsoldhiánya ellenére az I. részben említett bástyaépítkezésekkel erősítette a rábizott végvárat.

A királyi biztosok gyakran ellenőrizték tevékenységét és az erődítmény állapotát. Seged végül az 1549. évi várvizsgálat során adta át a várat a kiküldött biztosoknak, végleg azonban csak 1550 elején távozott Szigetről. 1554. január 25-én kelt kassai vicekapitányi utasítása, melyben Ferdinánd király Feleidy Eusták kassai kapitány segítségére rendelt. Ugyanezen a napon Kassa városát is értesítették Seged kinevezéséről. 1554 áprilisában már Kassán szolgál, sőt ugyanezen év nyarán már házat kér magának a városban. L. Királyi Sziget, 16., 37–38. o.; Németh, 1903. 99–100., 105. o.; Fol. Lat. 1347. (1); Div. Instr. 20. csomó. No. 173. 321–322. ff.; AMK. Schw. No. 1707.; Fol. Lat. 1347. (26. csomó.) 224–225. és 226–227. ff.; AMK. Schw. No. 1711. Két levelét Szalay Agoston adta ki. (Az egyikben Seged „zygety tyztartho”-nak nevezi magát.) Szalay, 1861. 43–46. és 72–73. o.

⁴¹ Az 1549. évi várleltár latin nyelven szinte ugyanezt mondja: „Ibidem dicu(n)t fuisse vnam pixidem Tharaczk, quam georgius Seged affirmat fractam esse, et missam Lynduam, vt reformetur.” Tehát megtudjuk azt is, hogy Seged György Lendvára (Lyndua) szállíttatta újraöntetni a falkonétát. Ezek szerint ebben az időben a lendvai várban ágyüöntő műhely működött. (A szakirodalom az alsólendvai ágyüöntőműhely történetét eddig nem látta fel.) Barabas Samu oklevél-tárának 1551. október 12-én kelt irata alapján pedig megtudjuk azt is, hogy az új kapitány, Tahy Ferenc az elszállított törött ágyúból és Sziget város harangjából — a polgárok panaszai ellenére — egy új 19 mázsa súlyú ágyút öntetett Alsólendván. Ez a falkonéta az 1553. évi és az 1554. évi inventáriumban is szerepel a vár nyugati bástyájára helyezve. Fol. Lat. 1347. (1.) 132. f.; Barabas, 1899. 286–290. o.; U. et C. 50./24. 4. f.; Fol. Lat. 1347. (3.) 179. f.; Szantó, 1883. 153–154. o.; Derbarics, 1890 23. sz. 2. o., 25. sz. 2. o.; Csánki, III. 12. és 22. o.; Perjés, 1963. 13. vázlat. Alsólendva itt mint főbb magyar végvár szerepel Kanizsától északnyugatra. A tönkrement ágyúk beolvasztására l. Iványi, 1926. 405. o.

Zwo Eisen Camer,
sein noch verhandden. (3. fol.)

Toppelhackhen Sechs.
Jeczo vier gefunden.

Schwebel fünf Cennten⁴²
widerumb gefunden.

Jeczo platten pley drey ain halb.⁴³

Jeczo ain Truchen mit hackhen khugln.

Jeczo etlich khugln darZue khain stuckh⁴⁴ verhandden.

Neben dem Thurm in ainer Camer vier Cennten puluer.
Jeczo gefunden Zwen Cennten.

Pleyen Valkhannet khugln Zwayhundert.

Auf der weer neben dem Thurm ain khlain valkhanet
widerumben gefunden.

Daselbs dreyczehen Topplhackhen
widerumben gefunden.

Ain Traidt handtmüll⁴⁵ mit dreyen stainen
widerumb gefunden.

⁴² Cennten = Centner = Zentner = mázsa. Esetünkben valószínűleg a bécsi mázsáról van szó. 1 bécsi mázsa (100 bécsi font) a XVI. század végéig 55,58 kg volt. *Bogdán*, 1987. 116. o.; *Bogdán*, 1991. 455. és 624. o.

⁴³ Az 1549. évi várleltárban szintén megtalálhatjuk ezt a három és fél ólomlapot: „In eadem turri plumbi lamina lacióra platten vocata 3 1/2”. Fol. Lat. 1347. (1.) 132. f.

⁴⁴ A XVI. és XVII. századi inventáriumok igen gyakran Stuck-nak (Stück-nek) nevezik általában az ágyúkat. *Iványi*, 1927. 3. o.

⁴⁵ Getreidemühle = gabonaőrő malom.

(Volt két vas kamra,⁴⁶
még megvannak.

(Volt hat szakállaspuska,⁴⁷
Most négy található.

Kén öt mázsával ismételtlen megtalálható.

Most (van) három és fél ólomlap.

Most (van) egy láda szakállasgolyó.

Most (van) néhány golyó, melyekhez nincsen ágyú.

A torony mellett egy kamrában⁴⁸ (volt) négy mázsa lőpor.
Most két mázsa található.

(Van) kétszáz ólom falkonétagolyó.

A torony mellett védművön⁴⁹ egy kis falkonéta
ismételtlen megtalálható.

Ugyanott tizenhárom szakállaspuska
ismételtlen megtalálható.

Egy gabonaőrítő kézimalom⁵⁰ három kővel
ismételtlen megtalálható.

⁴⁶ A szigetvári várléltárak a következőképpen említik ezeket a hadieszközöket:

1549- „Duae pixides ferreae Por Zaak vocatae 2”

1553- „Bellica Tormenta(l)a vulgo poorsak voc(a)ta 4”

1554- „Bellica tormenta porsak uocata Ibidem 4”

Mivel a német terminológia a legmegbízhatóbb, ezért ebből kiindulva arra a következtetésre juthatunk, hogy itt két kamrás ágyúhoz tartozó ágyúkamráról (porzsákról) van szó. Ezt támasztja alá az is, hogy az 1549. évi inventárium a pixides („puska”) szóval nevezte ezen hadszerszámokat. Ez az elnevezés minden bizonnyal a kor ágyüterminológiájában uralkodó fogalomzavarral magyarázható. (Az ágyúkamrák vasból öntött, fogantyúval ellátott kis mozsárcák voltak, amelyek kisebb, csőszerű részükkel illeszkedtek az ágyúcső hátsó üregébe.)

Ágyúkamrának (Kammer) vagy porzsáknak nevezzük az ágyúcső belsejének azt a szűkebb részét is, ahová a lőport helyezik (l. *Thallóczy*, 1879. 157. o. „Az porzsáknak az ágyúöntő neve: Volfgang Her gos mich. Anno. 1531.”)

Gondolhatnánk kamrás ágyúra (kamaraágyúcskára), amelynek éppen ilyen porzsákjai (ágyúkamrái) voltak. Ilyen ágyút találhatunk például 1662-ben Kassán. „Ein kleiner Cammer Stickhel mit einem herauß nehmeden Pulver Sackh...” A kamrás ágyút már a XV. században is használták, leggyakrabban kastélyok, kisebb erődítmények, kereskedőhajók védelmére, ahol nagy ágyú elhelyezése nem volt lehetséges. Nálunk a husziták alkalmazták. A lőporral megtöltött kamrát az ágyúgolyó után helyezték a cső hátsó végén kiképzett csatornába, s egy vasszöggel rögzítették oda. Ha több ágyúkamra állt rendelkezésre, az megkönnyítette a gyorsabb egymás utáni tüzelést.

Véleményem szerint – mint már említettem – itt nem kamrás ágyúkról, hanem pusztán ágyúkamrákról van szó. Ezt igazolja, hogy az egyik léltár kettő, a másik pedig négy kamrát említ. Iványi Béla megállapítása, hogy itt lőportartó zsákokról van szó, a fentiek értelmében teljességgel elfogadhatatlan, hiszen ezek a hadszerszámok minden egyes várléltárban a lövegek között vannak felsorolva. *Fol. Lat.* 1347. (1.) 132. f.; U. et C.50/24. 4. f.; *Fol. Lat.* 1347. (2.) 179. f.; *Iványi*, 1927. 129. o.; *Mallet*, III. 1672. 100–101. és 122–123. o.; *Domokos*, 1986. 81–82. o.; *Domokos*, 1990. 108–109. o.; *Kalmár*, 1971. 160. és 162. o.; *Iványi*, 1916. 12. o.

⁴⁷ Nagykáliberű, többnyire erődítményekben használatos kézi lőfegyver. Még a legkisebb várakban, kastélyokban, megerősített kolostorokban is megtalálható volt. L. *Kelenik*, 1988. A szerző kifejti, hogy a német Doppelhakenet egyszerűen szakállaspuskának és nem kettős szakállasnak kell fordítanunk, hiszen ez a kifejezés minden szakállas általános, összefoglaló neve volt. (498. o.) A szakállaspuskák egyéb vonatkozásaira l. *Iványi*, 1927. 21–22. o.; *Kozák*, 1957., 1959, 1974. (A szakállaspuska szót mindig egybeírom.)

⁴⁸ Ez a szövegrész 1549-ben a következőképpen szerepel: „Ibidem in adiuncta Camera puluer(is) Cent(enaria) 2.” *Fol. Lat.* 1347. (1.) 132. f.

⁴⁹ Ez a mellvéd (védmű, Wehr) az 1549. évi inventáriumban „fenestra”-ként szerepel. Szerintem a fal gyilokjáróján lévő megerősített löállásról, lőrésről lehet szó.

⁵⁰ Ezen gabonaőrítő kézimalom mindegyik várléltárunkban előfordul:

1549- „Ibidem manualis mola triu(m) lapidu(m).”

1551- Ibidem Manualis Mola Trium Lapidum 1.”

1553- „Mola manualis trium rotarum 1.”

1554- „Mola Manualis triu(m) Lapidu(m) 1.”

A kézimalmot egy hosszú rúddal hajtották, s így a kövek között fokozatosan örölték meg a szemek. Valószínűleg egy ilyen hajtórúdat említ az 1554. évi várléltár: „Ferru(m) Longu(m) Molen(dini).” *Fol. Lat.* 1347. (1.) 132. f.; *Fol. Lat.* 1347. (2.) 2. f.; U. et C. 50.24. 6. f. *Fol. Lat.* 1347. (3.) 182. f.; *Lambrecht*, 10. o. (Ő számtalan példát hoz fel kézimalomrajzokra.)

Auf der Runden gemaurten passtey ain Zerprochen
Topplvalkhannetl. Ist doch noch Zuprauchen,
widerumb gefunden.

Jm Innern Schloß drey groß Khupferen
Khessl.
All gefunden.

Jn der passtey im Aussern Schloß ain grosse Kharthaunen,
scheust⁵¹ bey vierczig phund⁵² Eisen.
Jeczo gefunden. (4. fol.)

Mer in der passtey mit holcz vnnd Erden Newgemacht
ain Zerprochens Valkhanet vnnd ain STainpüxen.
Jeczo widerumb gefunden.

Topplhackhen Sechczehen
wider gefunden.

Auf dem Thor ain Topplfalkhannet.
Yeczo wider gefunden.

Auf der weer fünf Topplhackhen, sein yeczo
vnnderm thor vnnd Zwelf hanndtror.

Jm vorhof dem Thor ain Eisen Merser, so ain
Cennten STain würfft.⁵³
Jeczo wider gefunden.

Auf der Aussern weer bey der STat Ainvnddreissig
Topplhackhen, Zway Valkhanetl, drew Scharfatindl,
Ain STainpüxen vnnd Zwen khlain Merser.
Geen ab vier hackhen.

⁵¹ scheust = schießt = lö.

⁵² Pfund = font. Valószínű, hogy a többi mértékhez hasonlóan itt is bécsi mértékről van szó. A XVI. században a bécsi font már általánosan ismert mérték. A század végéig 1 bécsi font = 0,5558 kg. *Bogdán*, 1987. 115. o.; *Bogdán*, 1991. 443–444. és 623. o.

⁵³ würfft = wirft = vet, hajít, dob.

A kerek falazott bástyán⁵⁴ egy szakadozott, de még használható kisebb kettős falkonéta⁵⁵ ismételten megtalálható.

A belső várban (volt) három nagy rézüst.⁵⁶ Mindegyik megtalálható.

A külső vár bástyáján (volt) egy nagy kártányágyú,⁵⁷ mely mintegy negyven font vasat lő.⁵⁸ Most (is) megtalálható.

Továbbá a fából és földből újonnan épített bástyán⁵⁹ (volt) egy elszakadott falkonéta és egy kőlövő ágyú.⁶⁰ Most ismételten megtalálhatók.

Tizenhat szakállaspuska ismételten megtalálható.

A kapun⁶¹ (volt) egy kettős falkonéta. Most ismét megtalálható.

A védművön (volt) öt szakállaspuska. Most megvannak a kapu alatt és (van még ott) tizenkét kézpuska.⁶²

A kapu melletti előudvaron (volt) egy vas mozsárágyú,⁶³ mely egy mázsa követ vet. Most ismét megtalálható.

A városnál lévő külső védművön (volt) harmincegy szakállaspuska, két kisebb falkonéta, három siskaágyú,⁶⁴ egy kőlövő ágyú, két kis mozsárágyú. (Most) négy szakállas hiányzik.

⁵⁴ Nyilvánvaló, hogy a vár egyetlen kőbástyájáról van szó. De az eddigi elképzelésekkel ellentétben nem szögletes, hanem kerek volt a belső vár nyugati részén álló kőbástya. L. az I. részben leírtakat.

⁵⁵ Kisméretű mezei és várágyútípus. A Doppelhakenhez hasonlóan a kisméretű ágyúkon belül egy nagyobb típusról van szó, s nem arról, hogy az ágyú duplacsövű lett volna. Leírását l. Domokos, 1986. 81. o.; Iványi, 1927. 11–12. o.

⁵⁶ Ezen három üstöt a többi leltár is említi. Az 1549. évből még azt is megtudhatjuk róluk, hogy már elég ócskák („Tria caldaria maiora villa 3”) voltak. Fol. Lat. 1347. (1.) 133. f.

⁵⁷ A kártányágyú (Karthause), nagyobb ostromágyútípus. Leírását l. Domokos, 1986. 78. o.; Iványi, 1927. 6–10. o. A kalibermeghatározás korai voltára l. az I. részben leírtakat.

⁵⁸ V. ö. a korabeli magyar nyelvű formával: „egy öreg ágyú, golyóbisa vet húsz fontot”, vagy „egy mozsár-ágyú, kinek golyóbisa vet hat fontot”. Szendrei, 1890. 79–81. o.

⁵⁹ Ezen információ a szigeti vár építéstörténete szempontjából kulcsfontosságú. Eddig ugyanis úgy vélték, hogy még Török Bálint építette ki 1541 előtt (az 1530. évi ostrom után) a vár hármasszerkezetét és bástyáját. Várleltárunk adatai szerint azonban igen-igen nagy valószínűséggel egyértelművé válik, hogy a bástyarendszer kiépítése – ha Török Bálint is kezdte meg azt – az 1540-es évekre, az ún. „hevenyészett várépítkezések korának” első szakaszára tehető. V. ö. Sugár, 1976.; Kováts, 1966.; Papp, 1963.; Pataki, 1931.

A hevenyészett építkezésekre utal, hogy a gyors munkálatok és természetesen a kőhiány miatt is földből és fából építették fel a bástyákat. A régészeti feltárásokat és a hipotéziseket tehát egy konkrét írott adat bizonyítja. (Talán éppen a híres „szigeti módszer” szerint készítették a bástyákat. L. Takáts, 1907. 735. és 816. o. Erről Pataki Vidor bizonyította be, hogy nem eredeti magyar módszer, hiszen mi is úgy tanultuk el a hazánkba érkező olasz és német mesterektől. L. Pataki, 1931.)

⁶⁰ A kőlövő ágyú leírását l. Domokos, 1986. 81–83. o.; Iványi, 1927. 17. o.

⁶¹ A többi várleltár szövegével összevetve megállapítható, hogy a középső vár külső vár felé nyíló kapujáról van szó.

⁶² Ezen tizenkét kézpuska a másik négy inventáriumban is szerepel, sőt az 1554. évi még azt is elárulja róluk, hogy olasz eredetűek voltak: „Intra portam medie Arcis... Pixides Manuales talianici 12.” Fol. Lat. 1347. (3.) 180. f. Szendrei János kivonatában ezekről teljesen megfeledkezett.

⁶³ Különleges ágyútípus, mely magas rőppályán veti lövedékét. Leírását l. Domokos, 1986. 81–84. o.; Iványi, 1927. 17–20. o.

⁶⁴ Scharfatindl = siskaágyú. Leírását l. Domokos, 1986. 81. o.; Iványi, 1927. 12–13. o.

Ezen ágyútípus definícióját éppen a szigetvári várleltárak segítségével adhatjuk meg, hiszen az 1549. évi inventárium a következőket írja róla: „In Cluitate Tharaczk l et duae minores, que scharphantin voca(n)tur 2. Mortariu(m) bellicum l.”. Ezek szerint a siskaágyú egy kisebb fajta falkonéta volt, ugyanis az 1549. évi várleltárban „Tharaczk” elnevezés alatt falkonéta ágyút kell értenünk. Fol. Lat. 1347. (1.) 133. f.

Jm Mittern Schloß auf ainer hülczen passteý,
so Erst New gemacht, Acht Topplhackhen
vnnnd Zwen prochen.

Jn der STat ain Valkhanetl, Zway Scharffatindl, ain Morser
vnnnd Sechsvnnndreissig Topplhackhen.
Widerumb alles biß an⁶⁵ drey Topplhackhen gefunden.

Auf den weren im Innern vnnnd aussern Schloß
Zu der hanndt gelegt pulfer⁶⁶ -5 Cennten.

Gekhurndt⁶⁷ pulfer in ainem Gwelb⁶⁸ 35 Cennten.
Zwainczig lagl⁶⁹ gekhurndt vnnnd grob. (5. fol.)

Grob puluer -50 Cennten.
NeüvnnndZwainczig groß vnnnd
khlain vässer vnnnd potting.⁷⁰

Vnnnd vier Cennten gekhurndt puluer
haben wir mit vnns hinein geführt.

Zwo lagl Schwebl.
Ist verhandden.

Sallitter in vier gannczen vnd ainem
halben Vaß vber die Ainhundert Centen
Jdest 100 Cennten.

Jst noch verhandden biß vngeuerlich⁷¹
auf Zehen Cennten, so weniger gefunden.

Jn der passteý, da der Salitter ligt,
auf Redern nebenainander ge-
fasst vier khlaine Eisen puxlen.⁷²

Zain Eisen⁷³ an puschen⁷⁴ fünffczehen
Cennten — Jdest 15 Cennten Eisen.

Sein noch drey puschen verhandden, das
annder ist Zu der Neuen passteý
genüczt worden.

Ain Vässl Valkhannet khugl
widerumb gefunden.

Kharthaunen khugl bey⁷⁵ fünfvnnndZwainczig
widerumb gefunden.

⁶⁵ a bis an „valami kivételével“ való értelmezésére Mollay Károly tanár úr hívta fel figyelmemet. Szíves közlését ezúton is tisztelettel köszönöm.

⁶⁶ „Zu der hanndt gelegt pulfer“ = előkészített, kéznél levő, azaz azonnal felhasználható lőpor.
⁶⁷ gekhurndt = kerner = szemcsés. V. ö. Korn, Kern = mag, szem. A Szakály Ferenc által kiadott babocsei várléltárban hasonló kifejezés szerepel: „achtzehen Pfundt Kürnt Pulfer“. 1552-ben pedig Udalrik brassói tüzérmester azért kapott 14 aspert Brassó városától, mert „pulveres granavit proprie gekörrent“, vagyis ágyúkhöz való szemcsés lőport gyártott. *Szakály*, 1971. 79. o.: *Iványi*, 1926. 260. o.: *Lexer*, 119. o.; *Grimm*, IV. Bd. I. Abt. II. Teil. 2835. és 2839. o.

⁶⁸ Gewölbe = boltozatos helyiség. Ez a passzus az 1549. évi várléltárban szinte teljesen hasonlóan szerepel: „In vna testudine, vbi puluer(es) repositi serua(n)tur, reperta su(n)t vascula Negel vocata 20.“ *Fol. Lat.* 1347. (1.) 133. f. A többi inventárium is említi ezt a helyiséget.

⁶⁹ Lägel = légely. A német nyelvből a magyarba került szó ovális fenekű, hordozható dongás faedényt jelent. *TESZ*. 2. k. 741. o.: *Bogdán*, 1991. 239–240. o.

⁷⁰ potting = Bottich = kád. *Etym. Wörtl.* 204. o.: *Lexer*, 25. o.

⁷¹ ungefährlieh = ténylegesen, valójában. *Lexer*, 69. és 253. o.

⁷² „puxlen“ = a Bűchse kicsinyítőképzős alakjának többes száma.

⁷³ Zain Eisen = Stabeisen = rúdvas, vasrúd. *L. Lexer*, 331. o.

⁷⁴ Busch = lát. ligatura = köteg. (*Lexer*, 29. o.) Szilárd, megszámlálható tárgyak összekötözött egysége, s ily módon egyben darabmérték is. Vasra vonatkozó adatot még Bogdán István sem közöl. *Bogdán*, 123. o.; *Bogdán*, 1991. 478. és 626. o.

⁷⁵ Valószínű, hogy ez esetben a bei-nak nem a „mintegy, körülbelül“, hanem a „birtokában van valaminek“ jelentése érvényesül. Nehezen elképzelhető ugyanis, hogy huszonöt golyó megszámlálása problémát okozott volna az összeíróknak. *L. Halász*, 296–297. o.

Alláspontunkat igazolja az 1549. évi inventárium bejegyzése is, mely szintén huszonöt golyóról beszél: „In tercia turri globj ferrei malor(es) Cartan cugei vocati in vno vesculo 25.“ *Fel. Lat.* 1347. (1.) 132. f.

A középső várban⁷⁶ egy fabástyán, mely éppen most lett újonnan felépítve,⁷⁷ (van) nyolc szakállaspuska és két törött.

A városban (volt) egy kisebb falkonéta, két siskaágyú, egy mozsárágyú és harminchat szakállaspuska. Minden — három szakállaspuska kivételével — ismételten megtalálható.

A belső és külső vár védművein előkészített lőpor (van) 5 mázsával.

Egy boltíves helyiségben⁷⁸ szemcsés lőpor (van) 35 mázsával. A szemcsés és durva (lőpor) húsz légelyben (található).

Durva lőpor (van) 50 mázsával.
Huszonkilenc nagy és kis hordóban és kádban (található).⁷⁹

S négy mázsa szemcsés lőpor, melyet magunkkal mi hoztunk be.⁸⁰

(Volt) két légely kén.
(Még) megvan.

Salétrom (volt) négy egész és egy fél hordóban száz mázsa feletti mennyiségben, azaz 100 mázsa.

Még megvan, ténylegesen tíz mázsa kivételével, azaz kevesebb található.

A bástyán, ahol a salétrom fekszik,⁸¹ kerekeken egymás mellé helyezve (van) négy kis vas ágyúcső.⁸²

Kötegekben lévő vasrúd (volt) tizenöt mázsával — azaz 15 mázsa vas.

Van még három köteg, a többit az új bástyához használták fel.⁸³

Egy hordócska falkonétagolyó ismételten megtalálható.

Huszonöt kártánygolyó ismételten megtalálható.

⁷⁶ A leltár itt említi egyetlen egyszer a középső várat, pedig korábban is többször beszél annak felszereléséről csak más épületekhez, védművekhez viszonyítva.

⁷⁷ Az összeírók itt világosan kifejtik, hogy a fabástya éppen most épült. L. az 59. jegyzetet.

⁷⁸ A belső vár valamelyik boltíves helyiségéről van szó. L. a latin leltárak domus testudinea-ját.

⁷⁹ A lőport többféle edényben tárolták. Ilyen volt a már említett légely, valamint a hordó, a kád, a zsák stb.

⁸⁰ Ezen megjegyzés szerint a királyi biztosok nem csak zsolddal, hanem némi hadianyaggal is érkeztek Szigetvárra. Ugyan ez a négy mázsa nem túl nagy mennyiség.

⁸¹ Mivel a vár bástyáinak valószínűleg alsóbb szintjeik nem voltak, ezért a salétromot a hordókban a bástyán kívül, s nem egy külön házban tárolták. Ezek alapján elképzelhetjük, hogy milyen körülmények között tartották XVI. századi várainkban a lőport s a salétromot. V. ö.: Illésy, 1894. (Kassán tökéletesen ugyanez volt a helyzet.)

⁸² Az összeírók egy négycsöves seregbontó (orgona) definícióját adják meg számunkra. Ez a fegyver a korszak „golyószórója” volt, mely főként zárt gyalogsági egységek megbontására szolgált. Ezen seregbontó 1549-ben, sőt 1553-ban is ott volt a várban, hiszen az akkori leltár szerint: „It(em) In platea siue foro Arcis Exterior(is) Torme(n)tum bellicu(m) rotaru(m) duar(um), quattuor pixides in ordine haben(s) 1”. Az ilyen típusú seregbontó igen elterjedt volt. Például Egervárbán is találhatunk egyet 1558-ban: „Eg Seregh Bontoban wagon Negh kys Zakalos...” Fol. Lat. 1347. (1) 133. f.; U. et C. 50 24. 5. f. Lymbus. 1558. Leírását l. még Domokos, 1986. 84. o.; Iványi, 1927. 20–21. o.

⁸³ A vasat a fa és a föld megerősítésére, a farudak összekapcsolásához stb. használták a bástyák építése során. Ezen passzus szintén kiválóan utal a várban folytatott építkezésekre. L. az 59. jegyzetet.

Zway Vässl pley.

Nur Zway halbe gefunden.

Ain Vassl hackhen khugl gefunden.

Mer Zway Vässl Valkhannet khugl hat
der herr obrist herab geschickht.

Jeczo khains gefunden. (6. fol.)

Groß Valkhannet khugl bey⁸⁴ dreyhund(er)t
hat auch der herr obrist geschickht.

Jeczo wider gefunden.

STain khugl Zun Mersern pey⁸⁵ dreissig.

Im hof bey der gefangnen Türckhen wonung
Zwen groß Morser sambt den STössln Zum pulfer
vnnnd Salcz.

Jst der ain verhandden, den anndern hat Sigeth
Georg mit dem falckhannet weckh geführt.

Jm vorhof ain grossen eingemaurten Khupferen
Khessl, darein biß in Sechs oder Siben Emer get.
Jst gefunden.

Jn der Khuchl Zwen Mitter vnnnd ain grossen
Merser.

Jeczo wider gefunden.

⁸⁴ Ez esetben a bei „mintegy, körülbelül” jelentését tartom valószínűbbnek. Ezt támasztja alá az 1549. évi leltár következő sora: „In vno vasculo maiores globi Tharaczk prope 300.” Fol. Lat. 1347. (1.) 132. f.

⁸⁵ Harminc kőgolyó megszámlálása minden bizonnyal nem okozott problémát a leltár készítőinek. Így ez esetben is a bei „birtokában van valaminek” jelentését kell elfogadnunk, mellyel a golyók pontos számát adták meg a leltározók. V. ö. az 1549. évi összeírás szövegével: „In curia arcis Globi lapidei 30.” Fol. Lat. 1347. (1.) 133. f.

(Volt) két hordócska ólom.
(Most) csak két fél(hordócskányi) található.⁸⁶

Egy hordócska szakállasgolyó található.

Továbbá (volt) két hordócska falkonétagolyó,
melyet a kapitány úr⁸⁷ küldött le.
Most semmi sem található.

(Volt) mintegy háromszáz nagy falkonétagolyó, melyet
szintén a kapitány úr küldött.
Most ismét megtalálható.

(Van) harminc, mozsárágyúhoz való kőgolyó.

A török foglyok lakhelye melletti udvaron⁸⁸
(volt) két lőporhoz és sóhoz való nagy
mozsár a törökkel együtt.⁸⁹

Az egyik (még) megvan, a másikat (pedig) Seged
György elszállította a falkonétával együtt.⁹⁰

A (külső vár) előudvarán⁹¹ (volt) egy nagy befalazott
rézüst, amibe mintegy hat vagy hét akó fér.
(Most is) megtalálható.⁹²

A konyhában⁹³ (volt) két közepes és egy nagy
mozsár.
Most ismét megtalálhatók.⁹⁴

⁸⁶ Az ólomot ezen megállapítás szerint nem csak lemezekben, hanem apró darabokban is tárolták. Erről a későbbi latin nyelvű inventáriumok is tanúskodnak.

⁸⁷ Valószínűleg Salm Miklós gróf úrról, „a királyi felség generális kapitányáról” van szó aki a latin forrásokban generális úrként szerepel. L. Királyi Sziget, 77–78. o. (V. ö. Ben. Res. 1547. febr. 27.)

⁸⁸ Az 1549. évi inventárium alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a török foglyok lakóhelye valószínűleg a középső várban volt, hiszen az itt említett mozsarat akkor a középső vár egyik bástyájánál találjuk. Fol. Lat. 1347. (1.)

⁸⁹ Bámulatos az, ahogyan Szendrei János ezen sorokat kivonatolta, ő ugyanis csak ennyit írt: „Végül a pinczékben néhány fogoly török is.” Szendrei, 1888. 625. o.

⁹⁰ L. a 41. jegyzetet.

⁹¹ L. a 24. jegyzetet. Az is bizonyítja, hogy a külső vár udvaráról van szó, hogy 1549-ben ez az üst „In curia exterioris arcis” szerepel. Fol. Lat. 1347. (1.). 133. f.

⁹² Az 1549. évi inventárium is említi ezt a befalazott üstöt („Caldare in muro”). Fol. Lat. 1347. (1.) 133. f.

⁹³ A konyha a középső vár északi bástyájának közelében volt. Kováts, 1966. 219. o.

⁹⁴ Ezen három mozsár a későbbi várleltárakban is rendszeresen előfordul. 1551-ben például így említi: „In Coquina Mortaria Cuprea Maiora 2, Minus Mortarium 1.” Fol. Lat. 1347. (2.) 3. f.

Ain handt puluer Müll mit vier STämpfen,
so die gefannghen Türckhen treiben muessen,
alda der püxenmaister⁹⁵ ain wochen in die annd(er)
Zuraitten⁹⁶ yede ain Cennten puluer macht.

Erasm Deuffl
Khuonrat Wall⁹⁷
Von Aurach mp.
Mathis Fuchs
p. m. pria.
Achacz Zandeuin⁹⁸
musterschreiber⁹⁹
m. pria. (7. fol.)

⁹⁵ Büchsenmeister = tüzmester, tüzér, fegyvermester.

⁹⁶ V. ö. lat. ratio = számmadás, illetve reiten = Reite (Rechnung) machen, bereiten. *Lexer*: 166. o.

⁹⁷ Érdekes, hogy Kessler Márton a XVII. század elején helytelenül Wellnek olvasta.

⁹⁸ Kessler Márton a XVII. század elején ezt a nevet is helytelenül olvasta el. A helyes olvasat megfejtése egy másik irat segítségével vált lehetővé, mely latin betűkkel közölte Zandeuin Akos nevét. („Achacium Zandeuin”). Ben. Res. 1547. febr. 27.

⁹⁹ Mustrairnok, l. *Mollay*, 1982. 409–410. o.

Egy kézi löpormalom négy zúzórúddal,¹⁰⁰
melyet a török foglyoknak kell hajtani,
s itt a tűzmester¹⁰¹ — egyik hétről a másikra
számítva — minden héten egy mázsa löport¹⁰² készít.

Teufel Erasmus¹⁰³
Aurachi Wall Konrád s. k.¹⁰⁴
Fuchs Mátyás s. k.¹⁰⁵
Zandevin Ákos
mustrairnok s. k.¹⁰⁶

¹⁰⁰ 1553-ban (ez a kézzel hajtható löpormalom így szerepel: „Molendin(um) Manuale pro Terendis puluerib(us) pixidu(m) Aptom rotor(um) 1. habens mortar(ia) 4.”. Ezen és az 1547. évi leírás révén élénk táruel egy középkori kézi löpormalom képe. Ezen malomnak volt egy kereke (rota), amelynek segítségével hajtották, volt négy, valószínűleg fémből készült zúzórúdj (Stampfe), illetve négy mozsara (mortarium), amelyekbe a löport helyezték, s ahol a zúzórúdad azt összetörték. A zúzórúdadat, melyek fából vagy fémből készültek, nyilasoknak nevezzük. Ezeket emelőbüttyök voltak, melyeket a főtengelyen spirális vonalban egymás mellett levő fogak emeltek a magasba. A fogakról való lecsapódás után a zúzórúdad esésük révén mozgási energiájukkal törték össze az alattuk lévő mozsár tartalmát. Egy ilyen szerkezetet ábrázol Dolleczek az osztrák tüzéség történetéről írott művében, Miethen 1682-ben megjelent könyve alapján. Miethen leírása szerint ilyen löpormalmok a jobban felszerelt hadsértárakban voltak. Sempte várában 1522-ben egy hasonló, de 11 mozsárból álló szerkezetet találunk. A fentiekben leírt elven működtek a tökmagtörő és érezűző malmok is. U. et C. 50/24. 7. f.; Dolleczek, 1973. 175. o.; Miethen, 1682. 85. o. és a 18. ábra; Iványi, 1926. 265. o., 198; jegyzet; Lambrecht, 42., 44–45. 52–54., 67–70. o. (A szerző betűrendben haladva közli mindazokat a várakat, városokat és egyéb helyeket, ahol löpormalmokról tud. De a mi szigeti malmunkat nem említi.)

¹⁰¹ Talán éppen Kostyán Jánosról van szó, akit Németh Béla említ egy 1548. évi jegyzőkönyv alapján. Németh, 1903. 101–102. o. De szóba jöhet György mester is, akiről Seged elszámolásaiban olvashatunk. Királyi Sziget, 53. o. (A tűzmester, tűzermester feladata a lövegek és a lőszer rendbentartása, a löporlérés és a tűzesszerszámkészítés volt. Szegő 1911. 261. o.; Szendrei, 1888. 94–95. o.)

¹⁰² Egy hét alatt tehát egy mázsa löpor őrlését tudták elvégezni ezzel a löpormalommal. Ez nihet, hiszen Miethen szerint az egy zúzórúdból álló, az ún. ütő elve szerint működő kozák-malommal („Kosackischer Pulver Stamff”) két nap alatt 8 ton löport lehetett megőrlöni. Ha figyelembe vesszük, hogy malmunk 4 zúzórúdból állt, akkor 1 hétre ilyen kapacitás mellett 112 fontot, azaz körülbelül 1 mázsát kapunk. Miethen, 1682. 62. o. Az ütő elvének részletes leírását Lambrecht adja. Lambrecht 45. o.

¹⁰³ Teufel Erasmus királyi biztos a leggyakoribb vendégnek számított Szigeten. 1547-ben kétszer, 1548-ban egyszer járt a váran. s 1549 novemberében ő készítette el kommisszáriustársaival együtt a várnak azt a vizsgálati jegyzőkönyvét, amellyel Seged Györgyöt „bücsűztatták”. Teufel Alsó-Ausztriából, Gundersdorffból származott, 1548. szeptember 12-én kapott I. Ferdinándtól magyar nemességet.

Később kapitányi rangot szerzett, s őt bízták meg az 1552. évi török elleni akció vezetésével, amely során a palásti csatában fogságba esett. Konstantinápolyba vitték, s ott Istvánffy Miklós leírása szerint börtönökbe varrva a tengerbe vetették. Királyi Sziget, 37. o.; Németh, 1903. 101. o.; Istvánffy, 1758. 204–206. o.; címerét közli Stebmacher, IV. Bd. 15. Abt. 460. Taf.

¹⁰⁴ Wall Konrád von Aurach már 1544. november 18-án magyarországi mustramesterként szerepel, amikor Kollonich Szigfrid tanácsossal felveszi Bazin és Szentgyörgy várak inventáriumát („Khuonrat wall von Aurach Musstermaister in Vnngern”). 1551–52-ben Erdélyben találjuk, s ennek okán a Fráter György meggyilkoltatása után lefolytatott tanúvallomások egyik fontos szereplője. 1554-ben szintén mustramesterként említik, sőt még 1559-ben is ezen tisztségében találjuk, amikor a szigetvári kapitány értesíti katonáinak a királyi biztos elleni felkeléséről. NRA. 617. fasc. No. 16.; Barta, 1988. 89., 118. stb. o.; Ben. Res. 1554. nov. 24.; Királyi Sziget, 240. o.

¹⁰⁵ Fuchs Mátyás 1547-ben királyi hadi fizetómesterként jár Szigeten. Ez év februárjában ugyanis Salm Miklós királyi főkapitány egy bizonyos pénzösszeg átételére Pétervárady Balázshoz, „perceptorj subsidij Hungariae” küldi („Mathiam Fux solucionis Regiae Maiestatis Magistrum”). Ezt a tisztséget viseli még 1554–55-ben is, amikor egy alkalommal éppen a szigeti katonák fizetésére kap nyolcszáz forintot. Egy másik esetben pedig különféle fizetésekre, valamint saját szolgálataira utalnak ki neki 28800 forintot. Ben. Res. 1547. febr. 27.; Hoffinanz Ung. Rote Nummer Fasc. 3. 1552. der. 34. f.; uo. Rote Nummer Fasc. 5. 1555 sine dato. 20. és 24. ff.

¹⁰⁶ 1547-ben Zandevin Ákos Salm Miklós királyi főkapitány titkáráként szolgál. Salm Miklós „Generalis Capitaneus Regni Hungariae” ugyanis ez év február 27-én az előbbieken említett Fuchs Mátyás királyi hadi fizetómesterrel együtt őt is Pétervárady Balázshoz küldte („Achacium Zandeuin Secretarium nostrum”). Ben. Res. 1547. febr. 27. Inventáriumunk szerint pedig titkári teendőin kívül időnként mustrairnoki feladatokat is végzett.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

HK	≡ Hadtörténelmi Közlemények
JPM	≡ Janus Pannonius Múzeum, Pécs
LK	≡ Levéltári Közlemények
MHH	≡ Monumenta Hungariae Historica Magyar Történelmi Emlékek
MOL	≡ Magyar Országos Levéltár
Sz	≡ Századok
TT	≡ Történelmi Tár

Levéltári források

HTD. 73. 56. 1.	≡ Herman Ottó Múzeum Helytörténelmi Dokumentációja. Leltári szám: 73.56.1 <i>Szendrei János</i> kéziratai. I. k. Feljegyzések, levéltári kutatások, rajzok, kézirat-töredékek. 1900 körül. 26 db, 44 o.
<i>Soós Elemér,</i>	≡ Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. Fol. Hung. 3105./XX. k. 1—238. o. <i>Soós Elemér</i> kéziratoss feljegyzései Somogy vármegyéről.
Lymbus. 1547.	≡ MOL Magyar Kamara Archívuma. E.211. Lymbus. 26. tétel. (93. csomó.) Szigetvár 1547. évi inventáriuma.
Lymbus. 1558.	≡ MOL Magyar Kamara Archívuma. E.211. Lymbus. 26. tétel. (93. csomó.) Egervár 1558. évi inventáriuma.
Fol. Lat. 1347. (1.)	≡ MOL Magyar Kamara Archívuma. E.554. Városi és kamarai iratok. Fol. Lat. 1347. (26. csomó.) 176—183. fol. Szigetvár 1549. évi inventáriuma.
Fol. Lat. 1347. (2.)	≡ MOL Magyar Kamara Archívuma. E.554. Városi és kamarai iratok. Fol. Lat. 1347. (26. csomó.) 1—8. fol. Szigetvár 1551. évi inventáriuma.
U. et C. 50. (24.)	≡ MOL Magyar Kamara Archívuma. E.156. Urbaria et Conscriptioes. Fasc. 50. No. 24. (444. doboz.) 3—8. fol. Szigetvár 1553. évi inventáriuma.
Fol. Lat. 1347. (3.)	≡ MOL Magyar Kamara Archívuma. E.554. Városi és kamarai iratok. Fol. Lat. 1347. (26. csomó.) 176—183. fol. Szigetvár 1554. évi inventáriuma és a királyi biztosok javaslata.

Néhány iratot a következő levéltári egységekből
használtam fel:

Ben. Res.	= MOL Magyar Kamarai Levéltár. E.21. Benignae resolutiones.
Div. Instr.	= MOL Magyar Kamara Archívuma. E.136. Diversae instructiones.
NRA.	= MOL Magyar Kamara Archívuma. E.148. Neo-regestrata acta.
Lymbus.	= MOL Magyar Kamara Archívuma. E.211. Lymbus.
Fol. Lat.	= MOL Magyar Kamara Archívuma. E.554. Városi és kamarai iratok.
P. 447. Lánczy.	= MOL P. 447. Lánczy család levéltára.
Hoffinanz Ung.	= Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Finanz- und Hofkammerarchiv. Hofkammerarchiv. Hoffinanz Ungarn.
AMK. Schw.	= Archiv Mesta Košic. (Kassa Város Levéltára.) Collectio Schwartzbachiana.

Forráskiadványok és irodalom

<i>Barabás,</i>	= <i>Barabás Samu</i> : Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. I—II. k. Bp., 1898—1899. MTA MHH. I. Diplomataria 29—30. k.
<i>Barta,</i> 1988.	= <i>Barta Gábor</i> : Vajon kié az ország? h. n., 1988.
<i>Bogdán,</i> 1987.	= <i>Bogdán István</i> : Régi magyar mértékek. Bp., 1987.
<i>Bogdán,</i> 1991.	= <i>Bogdán István</i> : Magyarországi úr—, térfogat—, súly— és darabmértékek 1874-ig. Bp., 1991. A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. IV. Levéltártan és történeti forrástudományok. 7.
CJH.	= Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1526—1608. évi törvénycikkek. Magyarázó jegyzetekkel kíséri: <i>Márkus Dezső</i> . Bp., 1899.
<i>Csánki,</i> III.	= <i>Csánki Dezső</i> : Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. III. k. Bp., 1897.
<i>Csillag,</i> 1966.	= <i>Csillag Ferenc</i> : Magyar és török fegyverek a XVI. század közepén. = HK 1966. 4. sz. 828—843. o.
<i>Dervarics,</i> 1890.	= <i>E. Dervarics Kálmán</i> : A Vendek. Történeti tanulmány. = <i>Alsó-Lendvai Híradó</i> , II. évf. 1890. 22—26. sz., 22. sz. 1—2. o.; 23. sz. 2. o.; 24. sz. 1—2. o.; 25. sz. 2—3. o.; 26. sz. 2. o.
Deutsch. Wörthb.	= Deutsches Wörterbuch. Ein umfassendes Nachschlagewerk des deutschen und eingedeutschen Sprachschatzes. Köln, 1985.
<i>Dobrossy,</i> 1981.	= <i>Dobrossy István—Veres László</i> : Szendrei János várostörténeti monográfiája a legújabb kutatások tükrében. = <i>Borsodi Könyvtári Krónika</i> III. Miskolc, 1981., 153—215. o.
<i>Dolleczek,</i> 1973.	= <i>Dolleczek, Anton</i> : Geschichte der Österreichischen Artillerie von den frühesten Zeiten bis zur Gegenwart. Graz—Austria, 1973.

- Domokos*, 1984. = *Domokos György*: Adalékok a törökkori magyar tüzérség kategória- és típusproblémáihoz. = HK 1984. 117—149. o.
- Domokos*, 1986. = *Domokos György*: Várépítészet és várharcászat Európában a XVI—XVII. században. Buda 1686. évi ostromának technikai elemzéséhez. = HK 1986. 1. sz. 47—110. o.
- Domokos*, 1990. = *Domokos György*: Kassa 1662. évi inventáriuma. = HK 1990. 3. sz. 104—139. o.
- Erdei*, 1966. = *Erdei Ferenc*: A szigetvári vár helyreállítása. = *Műemlékvédelem*, 1966. X. 2. sz. 107—111. o.
- Etym. Wörthb. = Etymologisches Wörterbuch des Deutschen. I—III. Berlin, 1990.
- Fallenbüchl*, 1968. = *Fallenbüchl Zoltán*: A Magyar Kamara tisztviselői a XVII. században. = LK 1968. 39. évf. 2. sz. 233—268. o.
- Grimm*, = *Grimm, Jacob—Grimm, Wilhelm*: Deutsches Wörterbuch. Bd. I—XVI. Leipzig, 1854—1971.
- Halász*, = *Halász Előd*: Német-magyar szótár. I—II. k. 10. kiad., Bp., 1990.
- Illésy*, 1894. = *Illésy János*: Várvizsgálatok 1557—1558-ban. = HK 1894. 57—95. o.; 216—241. o.
- Illésy*, 1895. = *Illésy János—Pettkó Béla*: A királyi könyvek. Jegyzéke a bennük foglalt nemesség czim, czimer, előnév és honosság adományozásoknak 1527—1687. Bp., 1895.
- Istvánffy*, 1758. = *Isthvanfi, Nicolaus*: Historia regni Hungariae, post obitvm gloriosissimi Matthiae Corvinae regis... Viennae, 1758.
- Iványi*, 1916. = *Iványi Béla*: A magyar tüzérség fejlődésének vázolata a XV. és XVI. században. Debreczen, 1916.
- Iványi*, 1926—1928. = *Iványi Béla*: A tüzérség története Magyarországon a kezdetétől 1711-ig. = HK 1926—1928.
- Kalmár*, 1971. = *Kalmár János*: Régi magyar fegyverek. Bp., 1971.
- Kelenik*, 1988. = *Kelenik József*: Szakállas puskák XVI. századi magyarországi inventáriumokban. = HK 1988. 3. sz. 484—520. o.
- Királyi Sziget, = *Királyi Sziget*: Szigetvár várgazdaságának iratai. 1546—1565. (Szerk.: *Tímár György*) Pécs, 1989.
- Kováts*, 1966. = *Kováts Valéria*: Sziget várának kutatástörténetéhez. = *A JPM Évkönyve*, 1966. Pécs, 1967. 207—255. o.
- Kozák*, 1957. = *Kozák Károly*: Magyar nyelvbeütös szakállas puskák. = *Folia Archeologica*, 1957. 167—177. o.
- Kozák*, 1959. = *Kozák Károly*: A győri múzeum legrégebb kézi tüzfegyverei. = *Arrabona* (A győri múzeum évkönyve). 1959. 101—112. o.
- Kozák*, 1974. = *Kozák Károly*: A magyarországi szakállas puskák fejlődéstörténetéről. = *Archaeológiai Értesítő*, 1974. 2. sz. 290—303. o.

- Lambrecht*, = *Lambrecht Kálmán*: A magyar malmok könyve. Történeti anyag. h. n., é. n.
- Lederer*, 1923. = *Lederer Emma*: Régi magyar úrmértékek. = Sz 1923. 123—157. és 305—326. o.
- Lexer*, = *Matthias Lexers* Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch. 37. Auflage. Unveränderter Nachdruck. Stuttgart, 1986.
- Mallet*, 1672. = *Manesson Mallet, Allain*: Kriegsarbeit oder Neuer Festungsbau. I—III. k. Amsterdam, 1672.
- Marosi*, 1974. = *Marosi Endre*: Itáliai hadiépítészek részvétele a magyar végvárrendszer kiépítésében 1541—1592 között. = HK 1974. 1. sz. 28—44. o.
- Merényi*, 1905. = *Merényi Lajos*: A sempthei vár felszerelése 1639-ben. = TT 1905. 152—156. o.
- Miethen*, 1683. = *Miethen, Michael*: Artilleriae recentior praxis. Oder Neuere Geschuetz—Beschreibung. Frankfurt und Leipzig, 1683.
- Mollay*, 1982. = *Mollay Károly*: Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp., 1982.
- MOE. III. = Monumenta comitialia regni Hungariae. Magyar országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel. (Szerk.: *Fraknói Vilmos*) III. k. (1546—1556) Bp., 1876., MTA. MHH. III. osztály. Magyar országgyűlési emlékek.
- Müller*, = *Müller Veronika*: Thury György kanizsai kapitány-sága. h. n., é. n.
- Nádasdi számad. = Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540—1550-es számadásaiból. (Közli: *Kumorovitz L. Bernát* és *M. Kállai Erzsébet*) Fasc. II. Kézirat gyanánt. Bp., 1960. Történelmi-néprajzi füzetek. Tom. II.
- Németh*, 1903. = *Németh Béla*: Szigetvár története. Pécs, 1903.
- Német műszaki. = Német—magyar és magyar—német műszaki és tudományos szótár. I. kötet: Német—magyar rész. Bp., 1953.
- Pálffy*, 1992. = *Pálffy Géza*: A királyi Szigetvár inventáriumai 1547—1565. (Kiegészítések Tímár György Királyi Sziget című könyvéhez.) = HK 1992. 2. sz. 152—156. o.
- Papp*, 1965. = *Papp László*: Szigetvár XVI—XVII. századi erősségrendszere és ábrázolásai. = *A JPM Évkönyve*, 1965. Pécs, 1966., 213—255. o.
- Pataki*, 1931. = *Pataki Vidor*: A XVI. századi várépítés Magyarországon. = *A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve*, I. évf. Bp., 1931. 98—132. o.
- Perjés*, 1965. = *Perjés Géza*: Zrínyi Miklós és kora. Bp., 1965.
- Rúzsás*, 1939. = *Rúzsás Lajos*: Az egri vár gazdálkodása a XVI. században. Bp., 1939.
- Siebmacher*, = *J. Siebmacher's* grossers und allgemeines Wappenbuch in einer neuen, vollständig geordnet und reich vermehrten Auflage mit heraldischen und historisch-genealogischen Erläuterungen. Vierten Bandes fünfzehnte Abtheilung. Der Adel von Ungarn sammt den Nebenländern der St. Stephans—Krone. (Bearbeitet von *Géza von Csergheő*) Nürnberg, 1893.

- Sugár*, 1975. = *Sugár István*: Az egri vár kémei és fegyverei a várszámadások tükrében. (1549—1562) = *Az egri múzeum évkönyve*, 13. k. Bp., 1975. 101—123. o.
- Sugár*, 1976. = *Sugár István*: Szigetvár és viadala. Bp., 1976.
- Szakály*, 1971. = *Szakály Ferenc*: A babócsai váruradalom 1561-es urbáriuma és a babócsai vár 1563-as leltára. = *Somogy megye múltjából*; (Levéltári évkönyv), 2. 1971. 51—84. o.
- Szakály*, 1981. = *Szakály Ferenc*: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp., 1981.
- Szalay*, 1861. = *Szalay Ágoston*: Négy száz magyar levél a XVI. századból. 1504—1560. Pest, 1861.
- Szántó*, 1883. = *Szántó Károly*: Alsó-Lendva és vidéke. = *Földrajzi Közlemények*, XI. k. 1883. 144—154. o.
- Szántó*, 1980. = *Szántó Imre*: A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541—1593. Bp., 1980.
- Szegő*, 1911. = *Szegő Pál*: Végváraink szervezete a török betelepésétől a tizenöt éves háború kezdetéig. 1541—1593. Bp., 1911.
- Szendrei*, 1888. = *Szendrei János*: Váraink rendszere és fölszerelése a XVI—XVII. században. = HK 1888. 86—103., 416—430. és 617—631. o.
- Szendrei*, 1890. = *Szendrei János*: Az ecsedi vár 1619-ben. = HK 1890. 76—81. o.
- Szendrei*, 1982. = *Szendrei János* bibliográfia. (Összeáll.: *Kopasz Erzsébet*). Miskolc, 1982.
- Sziget. lev. = Szigetvári levelek a török hódoltság korából. H. n. 1982., A Szigetvári Várbaráti Kör kiadása.
- Takáts*, 1905. = *Takáts Sándor*: Profunt. Mut. Mécz. Fuador. Drajlíng. Kup. = *Magyar Nyelv*, 1905. 6. sz. 317—320. o.
- Takáts*, 1907. = *Takáts Sándor*: A magyar vár. = Sz 1907. 726—741. és 815—837. o.
- Takáts*, 1908. = *Takáts Sándor*: Magyar tüzes- és lövészszerzőmök. = Sz 1908. 49—62. és 130—145. o.
- Takáts*, 1961. = *Takáts Sándor*: Hajdú, haramia és martalóc. = Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI—XVII. századból. (Sajtó alá rendezte: *Benda Kálmán*) Bp., 1961. 3—15. o., ill. 332. o.
- TESZ = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1—4. köt. Bp., 1967—1984.
- Thallóczy*, 1879. = *Thallóczy Lajos*: Az sárospataki czeikházban és bástyákon levő öreg ágyúk, taraczkok és egyéb hadakozó szerszámoknak s ahhoz való eszközöknek inventáriuma. Anno 1642 die 26. novembris. = TT 1879. 154—171. o.